

УДК 343.226

DOI <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-4-24>**Г. М. Собко**

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права та кримінології
факультету підготовки фахівців для органів досудового розслідування
Одеського державного університету внутрішніх справ

ПСИХІЧНЕ НАСИЛЬСТВО У ФОРМІ ПРИМУСУ ЯК ОБСТАВИНА, ЩО ВИКЛЮЧАЄ КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Конституцією України проголошено, що правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачене законодавством (ст. 19 Конституції), а права та свободи людини і громадянина захищаються судом (ст. 55 Конституції).

Поняття «примус», «примушування» та «насильство» належать до числа ключових у кримінальному праві, від їх правильного розуміння залежать і вірна кваліфікація діяння, і визначення ролі співучасника, і справедливе покарання. Однак визначення вказаних понять не утворюють системи і часом суперечать один іншому. Завданнями кримінально-правової науки в такому разі є чітке їх розмежування, чітка та детальна трактовка, що виключає всі можливі протиріччя в судово-слідчій практиці.

Поняття «насильство» та «примус» широко використовуються для позначення дій, які вчиняються проти або поза волею особи, на яку вони спрямовані. Ці поняття в одних випадках вживаються як синоніми, подеколи їх використовують для позначення протилежних за значенням понять (протиправне насильство та правомірний примус), а інколи їх розглядають як складову частину один одного (насильство у формі фізичного чи психічного примусу). Термін «насильство», на відміну від «примусу», має яскраво негативне забарвлення і не використовується для позначення соціально корисних дій, таких як, наприклад, виривання хворого зуба в дитини. У такому разі використовують поняття «примус» – примусове лікування, примусова операція. Задля кращого розуміння змісту та співвідношення понять «насильство» та «примус» варто дослідити їх визначення, розкрити зміст основних ознак та порівняти їх, визначивши спільні та відмінні риси.

Відповідно до поставленої проблематики у статті розглядаються погляди різних вчених стосовно поняття психічного насильства саме у формі примусу як обставини, що виключає злочинність діяння. Розглянуто найважливіші форми і надано пропозиції щодо виділення та зауваження основних його проявів.

Ключові слова: форми насильства, обставини, що виключають злочинність діяння, примус, примушування, спонукання.

Постановка проблеми. З прийняттям у 2001 р. Кримінального кодексу України фізичний та психічний примус законодавчо зараховано до обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, тому особливий науковий інтерес становить питання співвідношення примусу як з іншими обставинами, так і з іншими суміжними кримінально-правовими поняттями. У науці кримінального права увага приділяється, насамперед, встановленню співвідношення фізичного та психічного примусу із крайньою необхідністю, оскільки, формулюючи кримінально-правові наслідки для особи, яка заподіяла шкоду внаслідок переборного фізичного

та психічного примусу, законодавець відсилає для вирішення цього питання до ст. 39 КК України, чим зумовлює необхідність дослідження ст. 40 КК України не самостійно, а в її зв'язку зі ст. 39 КК України. Крім того, необхідність визначення співвідношення зазначених понять зумовлюється й наявністю наукової позиції з приводу того, що примус повністю охоплюється поняттям крайньої необхідності, а тому його виокремлення в КК України є зайвим.

Поняття «примус», «примушування» та «насильство» належать до числа ключових у кримінальному праві, від їх правильного розуміння залежать і вірна кваліфікація діяння,

і визначення ролі співучасника, і справедливе покарання. Однак визначення вказаних понять не утворюють системи і часом суперечать один іншому. Завданнями кримінально-правової науки у цьому разі є чітке їх розмежування, чітка та детальна трактовка, що виключає всі можливі протиріччя в судово-слідчій практиці.

Поняття «насильство» та «примус» широко використовуються для позначення дій, які вчиняються проти або поза волею особи, на яку вони спрямовані. Ці поняття в одних випадках вживаються як синоніми, деколи їх використовують для позначення протилежних за значенням понять (протиправне насильство та правомірний примус), а інколи їх розглядають як складову частину одне одного (насильство у формі фізичного чи психічного примусу). Термін «насильство», на відміну від «примусу», має яскраво негативне забарвлення і не використовується для позначення соціально корисних дій, таких як, наприклад, виривання хворого зуба у дитини. У такому разі використовують поняття «примус» – примусове лікування, примусова операція. Задля кращого розуміння змісту та співвідношення понять «насильство» та «примус» варто дослідити їх визначення, розкрити зміст основних ознак та порівняти їх, визначивши спільні та відмінні риси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему визначення та співвідношення понять насильства та примусу протягом останніх років досліджували такі вчені, як А.А. Гусейнов, А.Е. Жалінський, В.В. Іванова, Л.М. Кулик, Ю.В. Лисюк, Н.В. Машинська, Д.В. Попов, Ю.Л. Приколотіна, Л.В. Сердюк, Р.Д. Шарапов та інші. Однак їхні праці містять аналіз окремих ознак насильства та примусу як загальнонаукової чи кримінально-правової категорії, а співвідношення цих понять або взагалі не розглядалося, або містить неоднозначні, подекуди взаємно протилежні висновки. Питаннями, пов'язаними із визначенням фізичного та психічного примусу, а також співвідношенням цієї обставини з іншими кримінально-правовими поняттями займалися такі вчені, як Ю.В. Александров, І.Н. Алексеев, Р.Ш. Бабанли, Ю.В. Баулін, В.М. Бурдін, Р.В. Вереша, Є.Г. Веселов, В.К. Грищук, І.Є. Жданова, В.В. Калугін, О.О. Кваша, Т.Ю. Кобозєва, Г.К. Костров, Н.В. Лісова, О.В. Мізіна, В.О. Навроцький, І.І. Слуцький, М.С. Таганцев, Т.І. Якімець та низка інших дослідників.

Мета статті – відмінності поняття примусу та крайньої необхідності.

Виклад основного матеріалу. Що стосується відмежування примусу від крайньої необхідності, Є.Г. Веселов обґрунтовує наявність двох груп відмінностей між цими поняттями. На матеріальному рівні найважливішою розмежувальною ознакою є наявність або відсутність свободи дій: за крайньої необхідності особа протистоїть ситуації, а у разі примусу слідує логічному ходу розвитку ситуації. На формальному рівні, на думку вченого, не є тотожними окремі умови правомірності цих обставин [1].

Варто погодитись із цими аргументами, оскільки за своєю суттю аналізовані обставини закріплені в законі таким чином, що за крайньої необхідності особа заподіює шкоду, перебуваючи у стані протидії ситуації, спрямовуючи усі свої зусилля саме на це, а за наявності примусу здійснюється не протидія, а, навпаки, дія з виконання вимоги, завдяки якій особа відвертає небезпеку від себе, заподіюючи при цьому шкоду правоохоронюваним інтересам.

За своєю правовою природою примус є близьким і до необхідної оборони. Так, на спільні риси примусу та необхідної оборони звертав увагу і А.Ф. Коні, який вказував, що дія під впливом примусу відрізняється від необхідної оборони. Так, у першому випадку людина усвідомлює своє неправо, але за необхідності підкоряється насильству, у другому випадку вона діє з повним усвідомленням свого права [2, с. 17].

Дійсно, за цим критерієм конфлікту примус має більше спільних рис із необхідною обороною, однак, відповідним чином реагуючи на посягання при необхідній обороні, особа прагне унеможливити його шляхом заподіяння шкоди особі, яка посягає, – джерелу посягання. У випадку із примусом, очевидно, виникає ситуація, за якої особа з тих чи інших причин неспроможна захистити охоронювані законом права та інтереси шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди для негайного відвернення чи припинення посягання. Безперечно, не можна ототожнювати дії особи, яка вчиняє посягання, що дозволяє необхідну оборону, із діями примушуваного, однак все ж варто констатувати, що за вказаним критерієм аналізовані обставини мають спільні риси. Водночас зазначимо, що такі спільні риси можливі виключно у разі фізичного примусу, оскільки необхідна оборона за наявності психічного впливу, погрози не відповідатиме умовам правомірності цієї обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння.

Такої ж позиції дотримується і Є.Г. Веселов, який вказує, що схожість фізичного примусу з необхідною обороною полягає в об'єктивній близькості їх підстав, оскільки в обох випадках винна особа здійснює напад як на потерпілого, так і на третіх осіб, і змушує його вжити певних заходів для переборення примусу або відвернення посягання. Але якщо необхідна оборона передбачає адекватну відповідь агресору, примус призводить до того, що потерпілий вимушений заподіяти шкоду третім особам [1].

Окрім визначення співвідношення примусу з іншими обставинами, що виключають кримінальність діяння, варто звернути увагу і на питання співвідношення понять «примус» і «насильство», оскільки, незважаючи на значну увагу до цих питань, у науковій літературі відсутня єдність поглядів. І.Є. Жданова пропонує розмежовувати поняття «примус» та поняття «насильство». Вчена вказує, що примус від насильства відрізняється тим, що, по-перше, насильство вирізняється заподіянням певної шкоди іншій особі (особам), які є безпосередніми жертвами насильства; основна мета примусу полягає не лише в завданні шкоди примушуваному, а насамперед, у вчиненні останнім певного діяння на користь особи, яка примушує. Насильство у процесі вчинення примусу фактично виступає способом примушування іншої особи до вчинення певних дій чи бездіяльності [3, с. 15].

Підтвердження того, що насильство є способом примусу, знаходимо у працях І.Є. Алексєєва, що визначає фізичне насильство як вид (спосіб) фізичного примусу, який полягає у вчиненні суспільно небезпечного та протиправного діяння у вигляді безпосереднього фізичного деструктивного впливу на потерпілого. Психічне насильство, на думку вченого, – це вид (спосіб) психічного примусу, який полягає у вчиненні суспільно небезпечного та протиправного діяння у вигляді безпосереднього деструктивного впливу на потерпілого. Чітке розмежування вказаних понять дало змогу науковцю дійти обґрунтованого висновку про те, що безпосереднє заподіяння шкоди здоров'ю (різновидом якого є порушення анатомічної цілісності організму або фізіологічних функцій внутрішніх органів) не є різновидом обмеження свободи волевиявлення. Розглядувані поняття, констатує вчений, знаходяться у відношеннях не підпорядкування, а співпідпорядкування, мають рівний статус стосовно поняття із більшим обсягом [4].

Ми погоджуємось із наведеною позицією у тому, що не будь-яке насильство впливає на свободу волі, не будь-яке насильство спрямовується на зміну поведінки особи. Аналогічної позиції дотримується Р.Ш. Бабанли, який, досліджуючи співвідношення понять «погроза» (різновид психічного насильства) та «примус», узагальнює, що за критерієм наявності вимоги погрози поділяються на такі, що поєднані із вимогою вчинити певні дії або утриматись від їх вчинення, та погрози, що із вказаними вимогами не поєднані, тобто погрози, висловлені виключно з метою залякування, а не з метою зміни поведінки особи [5, с. 89].

За аналогією із погрозами, варто зазначити, що й фізичне насильство може застосовуватись як із метою заподіяння болю, страждань, так і щоб такий біль, страждання стали умовою для впливу на поведінку особи, яка зазнає такого насильства. Цей висновок має істотне значення для констатації наявності чи відсутності фізичного або примусу як обставин, що виключають кримінальність діяння. У цьому аспекті варто звернути увагу на необхідність розмежування двох випадків:

1) погроза касиру з метою видачі останнім усіх коштів у касі;

2) насильницьке введення сторожа у неприємний стан, коли він не може протидіяти вчиненню посягання на власність, яка перебуває під його охороною.

Відсутність вибору (як у прикладі зі сторожем) означає як відсутність підстави для притягнення особи до кримінальної відповідальності, так і відсутність підстав визнавати діяння таким, яке вчиняється внаслідок примусу як обставини, що виключає кримінальність діяння, тому другий із наведених випадків та аналогічні йому (зачинення сторожа у кімнаті) не можуть оцінюватись із позицій фізичного чи психічного примусу. У цьому аспекті не можемо погодитись із позицією Р.Є. Токарчука, який, протиставляючи кримінально-правові категорії «примус» та «насильство», доводить, що зміст останнього поняття є надміру розширеним у зв'язку із включенням до нього дій, які, за своєю суттю, варто зараховувати до поняття «примус». Прикладом такого розширеного тлумачення, на думку науковця, є поглинання категорією «насильство» розкрадань, вчинених шляхом приведення потерпілого у несвідомий стан шляхом обману або таємного введення в організм різноманітних речовин, що призвело до смерті [6, с. 82].

Приведення до стану несвідомості не може бути зараховано до поняття «примус», оскільки в такому разі в особи, до якої застосовується такий вплив, відсутній вибір варіанта поведінки. Це означає, що вона не примушується, а її свобода волі ігнорується злочинцем.

Т.Ю. Кобозева вважає, що примус та насильство відрізняються за механізмом впливу на свободу волі. За примусу вплив здійснюється лише проти волі особи, а за насильства – як проти, так і поза волею та (або) свідомістю особи. За результатами впливу на свободу волі примус призводить до обмеження свободи волі, а насильство – до обмеження чи виключення свободи волі. За характером і ступенем суспільної небезпечності застосовуваного насильства як способу впливу на волю насильство передбачає більш високий ступінь небезпечності діяння, ніж примус, оскільки примус не передбачає застосування шкоди життю людини та є способом, який істотно знижує ступінь тяжкості шкоди здоров'ю.

Висновки і пропозиції. Враховуючи вищевказане, автор визначає насильство як єдиний спосіб примусу, вказує, що таке насильство відповідає трьом умовам:

- 1) воно не має бути елементом мотивації або самоціллю кримінального правопорушення;
- 2) насильство має бути очевидним для потерпілого та усвідомлюватись ним;
- 3) насильство має підкріплювати (супроводжувати) кримінальну вимогу [7, с. 11].

На наш погляд, така позиція цілком обґрунтовано ілюструє правову природу примусу, а також особливості його співвідношення із насильством. Вплив на особу поза волею, або вплив, який призводить до виключення свободи волі, не може оцінюватись як примус, це є насильство. Тому слід погодитись із таким розмежуванням понять «насильство» та «примус». За своїм кримінально-правовим значенням зовнішні прояви насильства та примусу

можуть бути ідентичними, однак їх кінцева мета (при примусі вплинути на волю з метою зміни поведінки, а при насильстві – заподіяти шкоду фізичній недоторканності, здоров'ю, завдати страждань) відрізняє вказані поняття за їх кримінально-правовим змістом. Р.Є. Токарчук слушно констатує, що усі форми примусу об'єднані єдністю своєї ролі. Всі вони слугують умовами досягнення цілей винного шляхом безпосереднього впливу на людину, який посягає на її фізичну або психічну недоторканність для підкорення особи всупереч (проти або поза) її волі, примушення її діяти або утриматись від дій, відчутти щось або пережити [6, с. 83].

Список використаної літератури:

1. Веселов Е.Г. Физическое или психическое принуждение как обстоятельство, исключающее преступность деяния : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. URL: http://www.dissers.info/disser_66629.html
2. Кони А.Ф. О праве необходимой обороны. Москва, 1996. С. 17.
3. Жданова І.Є. Фізичний або психічний примус як обставина, що виключає кримінальність діяння [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2011. 19 с.
4. Алексеев И.Н. Понуждение, принуждение и насилие в уголовном праве. URL: http://www.ugpr.ru/arhiv/13_yanv_2006/topic129_ponujdenie_prinujdenie_i_nasilie_v_ugolovnom_prave.html
5. Бабанли Р.Ш. Погроза вбивством: значення та місце в системі кримінального права України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2010. 193 с.
6. Токарчук Р.Е. Насильственные хищения: социальная природа норм и вопросы совершенствования уголовной ответственности. Москва : Юрлитинформ, 2011. С. 83.
7. Кобозева Т.Ю. Преступное принуждение как уголовно-правовая категория : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Москва, 2011. 18 с.

Sobko H. M. Mental violence in the form of forced as circumstances, excluding criminal liability

The Constitution of Ukraine proclaims that the legal order in Ukraine is based on the principles according to which no one can be compelled to do what is not provided by law (Article 19 of the Constitution), and the rights and freedoms of a person and a citizen are protected by a court (Article 55 of the Constitution).

The concepts of “coercion”, “coercion” and “violence” are among the key in criminal law, and their correct understanding depends on the correct qualification of the act, the definition of the role of accomplice, and just punishment. However, the definitions of these concepts do not form a system and sometimes contradict one another. The objectives of criminal law in this case are a clear delineation, clear and detailed interpretation, which eliminates all possible contradictions in the judicial investigative practice.

The terms “violence” and “coercion” are widely used to refer to actions taken against or out of the will of the person targeted. In some cases, these terms are used as synonyms, in others they are used to refer to concepts that are opposite in meaning (unlawful violence and legitimate coercion), and sometimes they are considered as part of each other (violence in the form of physical or mental coercion). The term “violence”, unlike “coercion”, has a bright negative color and is not used to refer to socially beneficial actions, such as, for example, tearing out a diseased tooth in a child. In this case, use the term “compulsion” – compulsory treatment, compulsory surgery. For a better understanding of the meaning and correlation of the concepts of “violence” and “coercion”, it is necessary to examine their definitions, to uncover the meaning of the main features and to compare them by identifying common and distinct features.

Accordingly, the article deals with the views of various scholars regarding the concept of mental abuse in the form of coercion, as a circumstance that excludes crime of action. The most important forms are considered and suggestions are presented, regarding the highlighting and observation of its main manifestations.

Key words: *forms of violence, circumstances excluding crime, coercion, coercion, incitement.*